

โครงการการอบรมเชิงปฏิบัติการและถ่ายทอดองค์ความรู้ เรื่อง “ยางรัก กับ ภูมิปัญญาพื้นบ้านและศิลปะร่วมสมัย”

หลักการและเหตุผล

จากการที่สำนักศิลปะและวัฒนธรรม ได้จัดทำศูนย์การเรียนรู้ภูมิปัญญาและวัฒนธรรมเกี่ยวกับการใช้ประโยชน์ต้นรักใหญ่ บริเวณชั้น 1 อาคารเทพรัตนราชสุดา ศูนย์การเรียนรู้ฯ ที่มีการนำเสนอข้อมูลเกี่ยวกับต้นรักใหญ่ ในรูปแบบบอร์ดนิทรรศการ เกี่ยวกับวิธีการนำยางรักมาใช้ประโยชน์ในงานทางด้านหัตถศิลป์ คือ เครื่องเงิน วิธีการทำเครื่องเงินในแบบต่างๆ ซึ่งเป็นการแสดงถึงภูมิปัญญาและวัฒนธรรมของชาวล้านนา และในรูปแบบการนำเสนอข้อมูลผ่านทางวีดิทัศน์ และวัตถุจัดแสดงต่าง ๆ เพื่อเป็นฐานความรู้ให้กับผู้ที่สนใจอยากทราบถึงประโยชน์ของต้นรักใหญ่ ทั้งนี้เพื่อเป็นพัฒนาความรู้ให้กับผู้สนใจในการนำประโยชน์อย่างแท้จริง จึงเห็นควรให้มีการพัฒนาระบบการให้บริการข้อมูล การเพิ่มเติมวัตถุจัดแสดง การเผยแพร่การประชาสัมพันธ์ข้อมูลในเชิงรุกมากยิ่งขึ้น ตลอดจนการส่งเสริมการบูรณาการองค์ความรู้จากงานวิจัยกับการบริการวิชาการ เพื่อให้ผู้มาเยี่ยมชมนิทรรศการมีส่วนร่วมและได้รับข้อมูลของศูนย์การเรียนรู้ได้มากยิ่งขึ้น

สำนักศิลปะและวัฒนธรรม หน่วยอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมธรรมชาติและศิลปกรรมท้องถิ่นจังหวัดเชียงใหม่ ร่วมกับ กรมอุทยานแห่งชาติ สัตว์ป่าและพันธุ์พืช ในการจัดกิจกรรมการอบรมเชิงปฏิบัติการและถ่ายทอดองค์ความรู้ เรื่อง “ยางรัก กับ ภูมิปัญญาพื้นบ้านและศิลปะร่วมสมัย” เพื่อเป็นการเผยแพร่องค์ความรู้ให้กับนักเรียนในชุมชน ชาวบ้าน และนักศึกษาของมหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงใหม่ โดยเน้นการเรียนรู้เชิงบูรณาการงานวิจัย งานบริการวิชาการร่วมกับชุมชน ในการอนุรักษ์และการสืบทอดยางรัก และการพัฒนาการใช้ประโยชน์จากยางรักสืบไป

วัตถุประสงค์

๑. เพื่อนำเสนอองค์ความรู้เรื่องยางรักและการใช้ประโยชน์จากยางรัก
๒. เพื่อแลกเปลี่ยนความรู้และประสบการณ์เกี่ยวกับการใช้ประโยชน์จากยางรัก
๓. เพื่อเผยแพร่องค์ความรู้ด้านศิลปะและวัฒนธรรมให้กับประชาชนทั่วไปได้ทราบ

กลุ่มเป้าหมาย

๑. นักเรียนโรงเรียนสันกำแพง	จำนวน ๒๐ คน
๒. นักเรียนโรงเรียนสาธิตมหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงใหม่	จำนวน ๑๐ คน
๓. ชาวบ้านชุมชนห้วยลาน	จำนวน ๒๐ คน
๔. นักศึกษาสาขาวิชาภูมิสารสนเทศ คณะมนุษยฯ	จำนวน ๗ คน
๕. นักศึกษาสาขาวิชาศิลปกรรม คณะมนุษยฯ	จำนวน ๗ คน
๖. นักศึกษาสาขาวิชาวัฒนธรรมศึกษา คณะมนุษยฯ	จำนวน ๗ คน
๗. นักศึกษาคณะเทคโนโลยีการเกษตร	จำนวน ๗ คน
๘. นักศึกษาสาขาวิชาวิทยาศาสตร์สิ่งแวดล้อม
คณะวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี	จำนวน ๗ คน
๙. อาจารย์ประจำสาขาวิชา	จำนวน ๖ คน
๑๐. เจ้าหน้าที่วิทยาเขตสะลวง	จำนวน ๓ คน

๑๑. บุคลากรสำนักศิลปะและวัฒนธรรม
๑๒. นักวิจัยที่มีผลงานเกี่ยวข้อง

จำนวน ๕ คน
จำนวน ๒ คน

ระยะเวลาและสถานที่

วันจันทร์ที่ ๑๕ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๕๙ เวลา ๐๘.๓๐ - ๑๗.๐๐ น.
ณ โครงการพัฒนาพื้นที่ห้วยลาน อันเนื่องมาจากพระราชดำริฯ ต. ออนใต้ อ. สันกำแพง จ. เชียงใหม่

หน่วยงานร่วมจัด

๑. สำนักศิลปะและวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงใหม่
๒. กรมอุทยานแห่งชาติ สัตว์ป่าและพันธุ์พืช
๓. หน่วยอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมธรรมชาติและศิลปกรรมท้องถิ่นจังหวัดเชียงใหม่

ผลที่คาดว่าจะได้รับ

๑. ผู้เข้าร่วมโครงการได้เรียนรู้ประโยชน์จากรักใหญ่ กับการไปใช้ประโยชน์ทางภูมิปัญญา และ พระพุทธศาสนา
๒. เกิดการบูรณาการระหว่างศิลปวัฒนธรรม งานวิจัย บริการวิชาการและการเรียนการสอน
๓. เกิดการอนุรักษ์องค์ความรู้ในเรื่องของการทำเครื่องเงินและใบลาน
๔. คณาจารย์ นักศึกษาและบุคลากรมหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงใหม่มีส่วนร่วมในสืบสาน อนุรักษ์ศิลปะและ วัฒนธรรม

กำหนดการ

การอบรมเชิงปฏิบัติการและถ่ายทอดองค์ความรู้ เรื่อง “ยางรัก กับ ภูมิปัญญาพื้นบ้านและศิลปะร่วมสมัย”

วันจันทร์ที่ ๑๕ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๕๙

ณ โครงการพัฒนาพื้นที่ห้วยลาน อันเนื่องมาจากพระราชดำริฯ ต. ออนใต้ อ. สันกำแพง จ. เชียงใหม่

ภายใต้โครงการอนุรักษ์พันธุกรรมพืชอันเนื่องมาจากพระราชดำริฯ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา และ
โครงการอนุรักษ์ต้นรักและภูมิปัญญาการเจาะเก็บยางรัก ตามพระราชดำริ กรมอุทยานแห่งชาติ สัตว์ป่าและพันธุ์พืช

๐๘.๓๐ – ๐๙.๐๐ น.	ลงทะเบียน
๐๙.๐๐ – ๐๙.๓๐ น.	กล่าวต้อนรับ โดย คุณลักษวรรณ พวงไม่มีมิ่ง นักวิชาการป่าไม้ชำนาญการ
(หัวหน้าโครงการพัฒนาพื้นที่ห้วยลานฯ)
	กล่าวรายงาน โดย อาจารย์วาทินี บัวชุม รองผู้อำนวยการสำนักศิลปะและวัฒนธรรม
	กล่าวเปิด โดย ผู้ช่วยศาสตราจารย์สุชานาฏ สิตานุรักษ์ ผู้อำนวยการสำนักศิลปะและวัฒนธรรม
๐๙.๓๐ – ๑๐.๓๐ น.	“การอนุรักษ์และการเจาะเก็บยางรัก และการส่งเสริมบทบาทชุมชน”
วิทยากร คุณลักษวรรณ พวงไม่มีมิ่ง นักวิชาการป่าไม้ชำนาญการ (หัวหน้าโครงการพัฒนาพื้นที่ห้วยลานฯ)
๑๐.๓๐ – ๑๑.๓๐ น.	“รักกับงานศิลปะร่วมสมัย” วิทยากร อาจารย์วิไล พานิชพันธ์ อาจารย์พิเศษประจำ
ภาควิชาศิลปะไทย คณะจิตรศิลป์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ และผู้อำนวยการสถาบันศึกษา
และสืบสานศิลปวัฒนธรรมสถาปัตยกรรมล้านนา (ไต) มหาวิทยาลัยพะเยา
๑๑.๓๐ – ๑๒.๓๐ น.	“รัก กับงานศิลปกรรม” วิทยากร คุณดิเรก อินจันทร์ นักวิชาการศึกษาประจำศูนย์ไบลาน
ศึกษา สำนักศิลปะและวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงใหม่
๑๒.๓๐ – ๑๓.๐๐ น.	รับประทานอาหารกลางวัน
๑๓.๐๐ – ๑๗.๐๐ น.	การอบรมเชิงปฏิบัติการ ■ กลุ่มที่ ๑ เรียนรู้ภูมิปัญญาการเจาะเก็บยางรัก โดย นายอุดมรินทร์ สิ้นทรัพย์
และนายบุญนพ กันตื๋อง เจ้าหน้าที่กรมอุทยานแห่งชาติสัตว์ป่าและพันธุ์พืช ■ กลุ่มที่ ๒ การทำเครื่องเงินขั้นพื้นฐาน โดย นางดวงกมล ใจคำปัน ■ กลุ่มที่ ๓ เครื่องเงินกับงานศิลปะ โดย นางวารุณี วงศ์ลังกา ■ กลุ่มที่ ๔ “รัก” ในงานวิจัย โดย อาจารย์กนกวรรณ มณีวรรณ
และอาจารย์ไผ่จิต ไชยประสิทธิ์
๑๗.๐๐ น.	กล่าวปิดกิจกรรม

หมายเหตุ

* อาหารว่างและเครื่องดื่ม เข้า – บ่าย บริการระหว่างกิจกรรม

* กำหนดการอาจมีการเปลี่ยนแปลงตามความเหมาะสม

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
โครงการการอบรมเชิงปฏิบัติการและถ่ายทอดองค์ความรู้ เรื่อง “ยางรัก กับ ภูมิปัญญาพื้นบ้านและศิลปะร่วมสมัย”	ก
กำหนดการ	ข
สารบัญ	ค
เนื้อหา	
โครงการอนุรักษ์ต้นรัก และภูมิปัญญาการเจาะเก็บยางรักตามพระราชดำริ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี จังหวัดเชียงใหม่ ลักขวรรณ พวงไม้มีง	๑
ศูนย์การเรียนรู้ภูมิปัญญาและวัฒนธรรมเกี่ยวกับการใช้ประโยชน์ต้นรักใหญ่ มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงใหม่ สำนักศิลปะและวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงใหม่	๑๐
ครัวรักครัวหาง อุดม รุ่งเรืองศรี	๑๕
“รัก” กับพระพุทธศาสนา ดิเรก อินจันทร์	๒๐

โครงการอนุรักษ์ต้นรัก และภูมิปัญญาการเจาะเก็บยางรัก ตามพระราชดำริ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี จังหวัดเชียงใหม่

ลักขวรรณ พวงไม้้ง^๑

ความเป็นมาของโครงการ

ปี พ.ศ.๒๕๓๙ เป็นปีมหามงคลที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงครองราชย์ครบ ๕๐ ปี ทางราชการและประชาชนได้ทำโครงการเพื่อเฉลิมฉลอง เช่น การสร้างเรือพระที่นั่งนารายณ์ทรงสุบรรณ การบูรณโบราณสถาน และโบราณวัตถุ เป็นต้น กิจกรรมหลายอย่างต้องมีการประดับตกแต่งด้วยการลงรัก ปิดทอง ตัดกระຈก จึงจำเป็น ต้องใช้ยางรัก แต่เนื่องจาก หายางรัก คุณภาพดีสำหรับใช้งานได้ยาก

สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี จึงมีพระราชดำริให้ทำการอนุรักษ์ต้นรักและรักษาภูมิปัญญา วิธีการเก็บยางรัก เพื่อให้มียางรักคุณภาพดีไว้ใช้งาน จึงได้ทำการสำรวจหาพื้นที่ที่มีต้นรัก ซึ่งพบว่ามีในพื้นที่โครงการพัฒนาพื้นที่ห้วยลานอันเนื่องมาจากพระราชดำริ ตำบลออนใต้ อำเภอสันกำแพง จังหวัดเชียงใหม่ และบ้านแม่ต๋อม ตำบลอมก๋อย อำเภอมก๋อย จังหวัดเชียงใหม่

ผู้อำนวยการสำนักบริหารพื้นที่อนุรักษ์ที่ ๑๖ (นายปรีชา วลีพิทักษ์เดช) จึงได้ประชุมปรึกษากับรองผู้อำนวยการโครงการส่วนพระองค์สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี (นายกิติ ชันธมิตร) ผู้อำนวยการสำนักประสานงานโครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริกรมป่าไม้ (นายสมยศ กิริติวุฒิกุล) ผู้อำนวยการศูนย์ส่งเสริมอุตสาหกรรมภาคที่ ๑ (นายวิรัตน์ นิลदानวงศ์) และทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมจังหวัด เชียงใหม่ (นายภูซงค์ อินสมพันธ์) พิจารณาคัดเลือกโครงการพัฒนาพื้นที่ห้วยลานอันเนื่องมาจากพระราชดำริ ตำบลออนใต้ อำเภอสันกำแพง จังหวัดเชียงใหม่ เป็นโครงการนำร่องในการดำเนินการ

พระราชดำริ

วันที่ ๒๐ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๕๓ ทรงให้อนุรักษ์ภูมิปัญญาไทย “ยางรัก”

พระราชดำรัสในการประชุมวิชาการนานาชาติ ศึกษายางรักเพื่ออนุรักษ์ภูมิปัญญาไทย อันเนื่องมาจากพระราชดำริ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี “Study of Oriental Lacquer Initiated by H.R.H. Princess Maha Chakri Sirindhorn for Revitalization of Thai Wisdom” โดยกรมศิลปากร กรมป่าไม้ และกรมส่งเสริมอุตสาหกรรม ณ ห้องประชุม โรงแรมอิมพีเรียล ควินส์ปาร์ค ดังความตอนหนึ่งว่า...

“...คนในซีกโลกตะวันออกหลายเชื้อชาติรู้จักนำยางรักมาใช้ประโยชน์มานานนับพัน ๆ ปี ทั้งในชีวิตประจำวัน ได้แก่ การใช้ยางรักเคลือบพื้นไม้ให้สวยงามคงทน หรือภาชนะสานให้บรรจุของเหลวได้ และใช้ในงานศิลปะ คนไทยก็ใช้ยางรักเป็นวัสดุสำคัญในการสร้างสรรค์งานประณีตศิลป์ชั้นสูงมาเป็นเวลานาน งานลงรักปิดทอง เขียนลายรดน้ำ งานช่างประดับมุก ประดับกระຈก หรืองานหัตถกรรมทั่วไป เช่น การทำ

^๑ นักวิชาการป่าไม้ชำนาญการ (หัวหน้าโครงการพัฒนาพื้นที่ห้วยลานฯ)

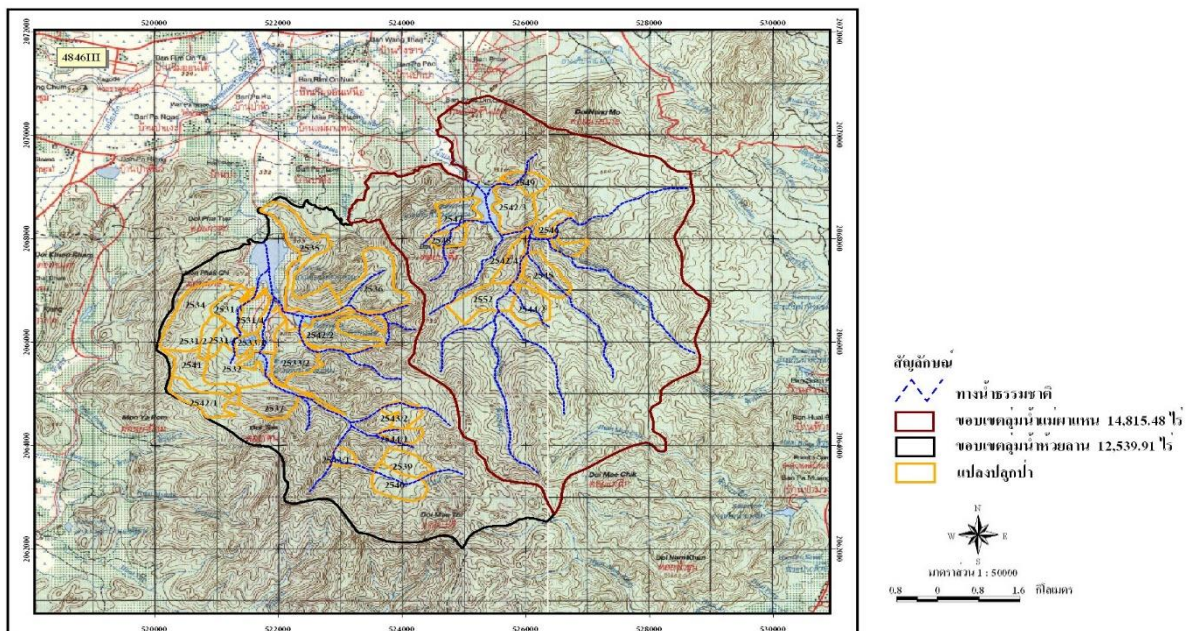
เครื่องเงิน ล้วนต้องใช้ยางรักคุณภาพดีเป็นองค์ประกอบสำคัญ ยางรักที่ดีควรเป็นยางรักธรรมชาติที่มีคุณภาพ ซึ่งนับวันจะขาดแคลน เพราะไม้รักมีน้อยลง เป็นเหตุให้มีการใช้สารเคมีเจือปน ทำให้ยางรักมีคุณภาพต่ำ ไม่คงทน ใช้งานได้ไม่ดี การวิจัยและพัฒนาสายพันธุ์รัก ส่งเสริมการปลูกไม้รักสายพันธุ์ที่ใหยางรักคุณภาพสูงในท้องถิ่นที่มี ภูมิประเทศเหมาะสม จะเป็นประโยชน์อย่างกว้างขวางหลายสถานในระยะยาว เป็นการแก้ต้นเหตุแห่งปัญหา อันจะช่วยให้การอนุรักษ์สืบสานภูมิปัญญาและศิลปะไทยเป็นไปอย่างยั่งยืน....”

วัตถุประสงค์

๑. เพื่ออนุรักษ์ต้นรัก
๒. เพื่ออนุรักษ์ภูมิปัญญาการเจาะเก็บยางรัก
๓. เพื่อให้มียางรักไว้ใช้งานเมื่อต้องการ

พื้นที่ดำเนินการ

ดำเนินการในพื้นที่โครงการพัฒนาพื้นที่ห้วยลานอันเนื่องมาจากพระราชดำริ หมู่ที่ ๘ บ้านปางห้วยลาน ตำบลออนใต้ อำเภอสันกำแพง จังหวัดเชียงใหม่

การดำเนินการ

๑. การอนุรักษ์ต้นรัก

๑.๑ **สำรวจต้นไม้รัก** ภายในพื้นที่โครงการพัฒนาพื้นที่ห้วยลานอันเนื่องมาจากพระราชดำริ บริเวณกลุ่มน้ำห้วยลาน เนื้อที่ ๑๒,๕๐๐ ไร่ โดยจัดทำแปลงตัวอย่างในการสำรวจหาต้นไม้รัก เนื้อที่ประมาณ ๓๐๐ ไร่ ดำเนินการสำรวจข้อมูล คือ

- ๑) ขนาดความโตของต้นวัดเส้นรอบวง เป็นเซนติเมตร
- ๒) ขนาดความสูงของต้น วัดเป็นเมตร
- ๓) จับค่าพิกัดตำแหน่ง ของต้นไม้รัก

๑.๒ ศึกษา คัดเลือกพันธุ์ต้นรักที่มีคุณภาพดี ลักษณะทางพันธุกรรมต้นรัก ต่อการเจริญเติบโต ต่อการให้ยางรัก

๑.๓ การเพาะกล้าไม้รัก

ดำเนินการเพาะชำกล้าไม้รัก วัสดุที่ใช้เพาะ มี ๓ อย่าง คือ ๑. ใช้ทราย ๒. ใช้ขุยมะพร้าว ๓. ใช้กระสอบคลุม โดยมีวิธีดำเนินการ คือ

- ๑) นำเมล็ดต้นไม้รักที่เตรียมไว้ ใส่ในแปลงเพาะชำ โดยทำเป็นแปลง แปลงละ ๑๐๐ เมล็ดต่อวัสดุแต่ละอย่าง ทำซ้ำกัน ๑๐ แปลงตัวอย่าง
- ๒) แปลงเพาะชำทำเป็น ๒ ลักษณะคือ ๑.ระบบเปิด ๑๐ แปลง ๒.ระบบปิด (ใช้พลาสติกคลุมแปลง) ๑๐ แปลง
- ๓) เมล็ดต้นไม้รักที่นำมาเพาะมี ๒ แบบ คือ ๑. แขน้ำไว้ก่อน ๑ คืน ๒. ไม่แขน้ำ

ผลการเพาะชำกล้าไม้รัก

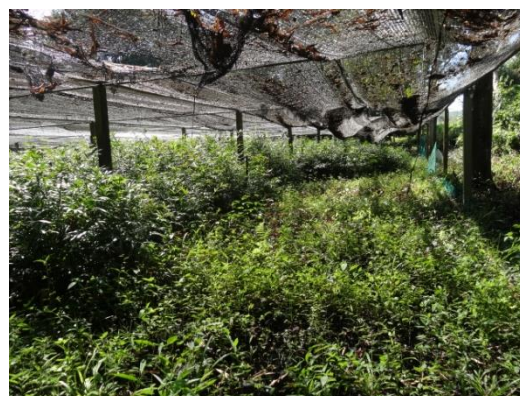
๑. ระบบปิด ใช้พลาสติกคลุมแปลงเพาะ

วัตถุที่ใช้เพาะชำ		เปอร์เซ็นต์การรอดของเมล็ดต้นรัก	
		แช่น้ำ	ไม่แช่น้ำ
-	ทราย	๗๑.๗	๖๗.๙
-	ขุยมะพร้าว	๗๘.๐	๗๙.๓
-	กระสอบคลุม	๘๒.๖	๘๔.๑

๒. ระบบปิด ใช้พลาสติกคลุมแปลงเพาะ

วัตถุที่ใช้เพาะชำ		เปอร์เซ็นต์การรอดของเมล็ดต้นรัก	
		แช่น้ำ	ไม่แช่น้ำ
-	ทราย	๗๗.๗	๗๒.๒
-	ขุยมะพร้าว	๘๖.๘	๘๓.๗
-	กระสอบคลุม	๖๕.๒	๗๕.๗

๑.๔ ส่งเสริมการปลูกไม้รักในพื้นที่โครงการฯ และพื้นที่ของราษฎร

๒. การอนุรักษ์ภูมิปัญญาการเจาะเก็บยางรัก

๒.๑ สืบหาผู้ที่มีภูมิปัญญาเกี่ยวกับการเจาะเก็บยางรัก เพื่อนำมาสอนและถ่ายทอดการเจาะเก็บยางรักให้กับพนักงานเจ้าหน้าที่โครงการพัฒนาพื้นที่ห้วยลานอันเนื่องมาจากพระราชดำริ และราษฎรที่มีความสนใจ โดยสอน ให้รู้ถึงวิธีการสังเกตว่าต้นไม้รัก ต้นไหน สามารถเจาะเก็บยางรักได้ สอนถึงวิธีการใช้เครื่องมือในการเจาะเก็บยางรัก วิธีการเก็บยางรักเมื่อได้เจาะแล้ว โดยโครงการพัฒนาพื้นที่พื้นที่ห้วยลานฯร่วมกับเจ้าหน้าที่ศูนย์ส่งเสริมอุตสาหกรรมภาคที่ ๑ (นายอนุรัตน์ วรรณมานนท์ ครูสอนเครื่องเงิน) สืบหาผู้ที่มีภูมิปัญญาการเจาะเก็บยางรัก พบจำนวน ๓ ท่าน คือ

- นายรุณ อภัยวรรณ อายุ ๖๔ ปี ราษฎร อำเภอขุนยวม จังหวัดแม่ฮ่องสอน
ลักษณะเป็นรูปตัว V (ตัววี) แขน ๒ ข้างยาวประมาณ ๑๙ เซนติเมตร กว้าง ประมาณ ๙.๕ เซนติเมตร ผลการเก็บข้อมูล พบว่า จากการเจาะต้นรัก ในแปลงทดลองที่ได้สำรวจ จำนวน ๑,๒๓๒ กระบอกร
ปรากฏผลดังนี้

๑. ได้น้ำยาง จำนวน ๑๘๕ กระบอกร
๒. ไม่มีน้ำยางเลย จำนวน ๓๑๘ กระบอกร
๓. มีน้ำยางไม่สามารถเก็บน้ำยางได้ เพราะน้ำยางรักแห้ง เสียก่อน จำนวน ๖๒๙ กระบอกร

- นายกมล สุตสวณาลัย อายุ ๕๒ ปี ราษฎร อำเภอสบเมย จังหวัดแม่ฮ่องสอน
ลักษณะเป็นรูปตัว I (ตัวไอ) ยาวประมาณ ๓๐ เซนติเมตร กว้างประมาณ ๒.๕ เซนติเมตร
ผลการเก็บข้อมูล พบว่า จากการเจาะต้นรัก ในแปลงทดลองที่ได้สำรวจ จำนวน ๘๕๕ กระบอกร ปรากฏผลดังนี้

๑. ได้น้ำยาง จำนวน ๙๐ กระบอกร
๒. ไม่มีน้ำยางเลย จำนวน ๓๙๓ กระบอกร
๓. มีน้ำยางไม่สามารถเก็บน้ำยางได้ เพราะน้ำยางรักแห้งก่อน จำนวน ๓๗๒ กระบอกร

- นายดี ดีโพ อายุ ๗๔ ปี ราษฎร อำเภออมก๋อย จังหวัดเชียงใหม่
ลักษณะเป็นรูปตัว I (ตัวไอ) ยาวประมาณ ๔๐ เซนติเมตร กว้างประมาณ ๑ เซนติเมตร
ผลการเก็บข้อมูล จากการเจาะต้นรัก ในแปลงทดลองที่ได้สำรวจ จำนวน ๕๔๐ กระบอกร ปรากฏผลดังนี้

๑. ได้น้ำยาง จำนวน ๑๒๒ กระบอกร
๒. ไม่มีน้ำยางเลย จำนวน ๒๐๐ กระบอกร
๓. มีน้ำยางไม่สามารถเก็บน้ำยางได้ เพราะน้ำยางรักแห้งก่อน จำนวน ๒๑๘ กระบอกร

ดังนั้น ผลจากการเก็บข้อมูล พบว่าลักษณะรูปตัว V สามารถให้น้ำยากมากกว่ารูปแบบอื่น

- ทำการสอนและถ่ายทอดความรู้ให้กับเจ้าหน้าที่ของโครงการพัฒนาพื้นที่ห้วยลานฯ จำนวน ๕ คน คือ ๑. นายบุญธรรม จันทร์แปง ๒. นายบุญนพ กันตีฟอง ๓. นายบุญรัตน์ คำรังสี ๔. นายประไพ ปินตานา และ ๕. นายแก้ว อินตายวง ราษฎรบ้านปาง หมู่ที่ ๘ ตำบลออนใต้ อำเภอสันกำแพง จังหวัดเชียงใหม่

๓. การเก็บรักษายางรัก

๑. ยางรักที่เจาะเก็บได้ จะเป็นยางรักคุณภาพดี สามารถเก็บรักษาไว้สำหรับใช้งานเมื่อต้องการ
๒. ทำการฝึกรอบรมราษฎรในพื้นที่ ให้รู้จักวิธีการเจาะเก็บยางรัก การดูแลรักษายางรัก การใช้ประโยชน์ยางรัก อย่างถูกต้องตามภูมิปัญญาท้องถิ่น

๔. การเก็บข้อมูล การวิเคราะห์ข้อมูล และทำการวิจัย

จัดเก็บข้อมูลทุกขั้นตอนการปฏิบัติ ทั้งข้อมูลต้นรัก ข้อมูลการเจาะเก็บยางรัก ข้อมูลค่าใช้จ่ายต่างๆ เพื่อนำไปวิเคราะห์และวางแผนสำหรับงานวิจัย และเพื่อการอนุรักษ์และเผยแพร่ ส่งเสริมให้เป็นอาชีพของราษฎรต่อไป

เครื่องมือในการเจาะและเก็บยางรัก

การใช้ประโยชน์จากยางรัก

ผลิตภัณฑ์ระดับชุมชน

ผลิตภัณฑ์ระดับสูง

เอกสารประกอบการอบรมเชิงปฏิบัติการและถ่ายทอดองค์ความรู้
เรื่อง “ยางรัก กับ ภูมิปัญญาพื้นบ้านและศิลปะร่วมสมัย”

นิเวศ ต้นรัก

ชื่อ Thai Name	รักใหญ่
ชื่อวิทยาศาสตร์ Scientific Name	Gluta usitata (Will.) Ding Hou
ชื่อวงศ์ Family	ANACARDIACEAE
ชื่อเรียกอื่น Other Name	รัก ยัก ยักหลวง
ลักษณะ Characteristics	ไม้ต้นขนาดกลาง สูงได้ถึง ๒๐ เมตร เรือนยอดเป็นพุ่มค่อนข้างกลม ผลัดใบเมื่อถึงหน้าร้อน ส่วนปลายกิ่งและยอดมีขนยาว ๆ ปกคลุม เปลือกสีน้ำตาลปนเทา แตกเป็นร่องสะเก็ดตามยาว ใบ เป็นใบเดี่ยวออกสลับกันอยู่ตอนปลาย ๆ กิ่ง รูปขอบขนานหรือรูปไข่กลับ โคนใบสอบ ปลายใบมน ด้านบนใบมีขนสีน้ำตาลปนเทา ประปราย ด้านท้องใบ มีขนหนาแน่นแต่จะร่วงหลุดไปเมื่อใบแก่เต็มที่ ขอบใบเรียบหรือเป็นคลื่นเล็กน้อย ใบกว้าง ๕-๑๒ ซม. ยาว ๑๒-๓๖ ซม. ก้านใบยาวประมาณ ๒ ซม. ดอก ออกเป็นช่อกระจายสีเหลืองนวล ตอนปลายกิ่งมีขนแน่น กลีบรองกลีบดอกและกลีบดอกมี ๕ กลีบ รูปหอก ด้านหลังกลีบมีขน ดอกกว้างประมาณ ๑ ซม. เกสรผู้มีประมาณ ๓๐ อัน รังไข่กลมมีก้าน ผล กลมแข็ง มีส่วนของกลีบดอกที่ขยายเป็นกลีบสีแดงรองรับ รูปขอบขนาน ๕ กลีบ ระหว่างโคนกลีบกับผล มีก้านเชื่อมยาว ๑.๕ ซม.
การกระจายพันธุ์ Distribution	พบขึ้นตามป่าเบญจพรรณและป่าดิบเขา
ประโยชน์ Utilization	ใช้เปลือกเข้ายาบำรุงกำลัง ต้มเป็นยารักษา โรคเรื้อน แก้กามโรค บิด เปลือกกราก รักษาโรคผิวหนัง พยาธิลำไส้ ความเป็นยาถ่ายอย่างแรง
แหล่งข้อมูล Reference	หนังสือพรรณไม้สวนพฤกษศาสตร์สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ เล่ม ๑, ไม้ต้นในสวน Tree in the Garden Book 'Queen Sirikit Botanic Garden', Vol.

ศูนย์การเรียนรู้ภูมิปัญญาและวัฒนธรรมเกี่ยวกับการใช้ประโยชน์ต้นรักใหญ่ มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงใหม่*

สำนักศิลปะและวัฒนธรรม
มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงใหม่

สืบเนื่องจากมหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงใหม่ ได้จัดทำโครงการอนุรักษ์พันธุกรรมพืชอันเนื่องมาจากพระราชดำริ ฯ : กิจกรรมการขยายพันธุ์พืชและการใช้ประโยชน์จากต้นรักใหญ่ โดยสำนักศิลปะและวัฒนธรรม รับผิดชอบกิจกรรม ศูนย์การเรียนรู้ภูมิปัญญาและวัฒนธรรมเกี่ยวกับการใช้ประโยชน์ต้นรักใหญ่ ซึ่งอยู่ภายใต้โครงการอนุรักษ์พันธุกรรมพืชอันเนื่องมาจากพระราชดำริ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี (อพ.สธ.) เพื่อให้นักศึกษาและประชาชนผู้สนใจทั่วไป ได้รู้จักถึงภูมิปัญญาของการนำรักมาใช้เพื่อให้วัตถุมีสภาพคงทนมีประโยชน์ต่อการใช้งาน เกิดความงดงาม ทำให้เกิดการสร้างสรรค์ทางศิลปะและแสดงให้เห็นถึงวัฒนธรรม ก่อให้เกิดการตระหนักรู้ถึงการใช้ประโยชน์จากต้นรักใหญ่และนำไปสู่การอนุรักษ์ต่อไป

การให้บริการของศูนย์การเรียนรู้ภูมิปัญญาและวัฒนธรรมเกี่ยวกับการใช้ประโยชน์ต้นรักใหญ่ มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงใหม่

ศูนย์การเรียนรู้ภูมิปัญญาและวัฒนธรรมเกี่ยวกับการใช้ประโยชน์ต้นรักใหญ่ ตั้งอยู่บริเวณชั้น ๑ อาคารเทพรัตนราชสุดา ซึ่งได้เปิดบริการให้กับผู้มาเยี่ยมชมใน ทุกวัน ยกเว้นวันหยุดนักขัตฤกษ์ วันจันทร์ – วันอาทิตย์ เวลา ๐๘.๓๐ – ๑๖.๐๐ น. ซึ่งสถาบันการศึกษา และหน่วยงานต่าง ๆ สามารถเข้าเยี่ยมชมได้ โดยมีการทำหนังสือแจ้งล่วงหน้า จะมีวิทยากรนำชมศูนย์การเรียนรู้ฯ และพิพิธภัณฑ์ในอาคารเทพรัตนราชสุดา ทั้ง ๔ ชั้นด้วย

ศูนย์การเรียนรู้ฯ มีการจัดแสดงอธิบายลักษณะของรัก การนำยางรักมาใช้ประโยชน์ในงานต่าง ๆ ตลอดจนถึงขั้นตอนและวิธีการทำ นอกจากนี้ยังได้ศูนย์การเรียนรู้ฯ ที่ได้รวบรวมผลงานการวิจัย ผลการดำเนินกิจกรรมเกี่ยวกับการส่งเสริมการอนุรักษ์เกี่ยวกับยางรัก ตลอดจนกิจกรรมส่งเสริมการสืบทอดการใช้ประโยชน์จากยางรัก นอกจากนี้ สำนักศิลปะและวัฒนธรรม ในฐานะผู้รับผิดชอบศูนย์การเรียนรู้ฯ ยังได้จัดกิจกรรม

* ภายใต้โครงการอนุรักษ์พันธุกรรมพืชอันเนื่องมาจากพระราชดำริ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี (อพ.สธ.)

ซึ่งเน้นการมีส่วนร่วมในทุกภาคส่วนและชุมชน เพื่อตอบสนองต่อพระราชดำริฯ ของสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ในการอนุรักษ์พันธุ์กรรมพืช ซึ่งมหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงใหม่ ได้มีการจัดทำแผนการดำเนินงานของมหาวิทยาลัย ซึ่งได้เลือกจัดทำแผนในการอนุรักษ์ต้นรักใหญ่ ถือว่าเป็นพันธุ์พืชที่หายาก ในปัจจุบัน การใช้ยางรักในประเทศไทย ก็ได้มีการนำเข้าจากต่างประเทศมากกว่าที่จะใช้ยางรักที่ผลิตในประเทศไทย ซึ่งผลิตได้ไม่เพียงพอต่อความต้องการใช้งาน และการนำเข้ายางรักจากต่างประเทศนั้นมีราคาค่อนข้างสูง ซึ่งก็ส่งผลต่อต้นทุนและราคาของสินค้า ดังนั้นเพื่อเป็นการส่งเสริมเศรษฐกิจของชุมชน นั้น จึงได้จัดทำแผนการอนุรักษ์ต้นรักใหญ่ ตามแผนแม่บทของโครงการอนุรักษ์พันธุ์กรรมพืชอันเนื่องมาจากพระราชดำริ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี (อพ.สธ.)

“รัก” (อีก)

รัก นอกจากจะแปลว่าชอบพอเป็นพิเศษแล้ว ยังเป็นชื่อเรียกพรรณไม้ที่ให้น้ำรัก (อ่าน “น้ำฮัก”) ซึ่งในบางคำภีร์เรียกว่า นางเกียง (อ่าน “นางเกียง”) คือน้ำยางที่นำมาใช้ทำเครื่องเงินอีกด้วย ไม้รักเป็นไม้มีพิษ พรรณไม้ที่ใหยางนี้คือ ต้นรัก ๒ ชนิด คือ รักใหญ่ (*Melanorrhoea Usitata*) ในวงศ์ ANACAROLICEAE ลักษณะเป็นไม้ผลัดใบขนาดใหญ่ ดอกเป็นช่อสีขาวใหญ่โปร่ง เมล็ดสีดำโตเท่าปลายนิ้วก้อย มีรสขมฝาดและใช้เป็นยาสมุนไพรได้ ลำต้นตรง เปลือกบาง ด้านนอกสีเทาแก่ ด้านในสีแดงคล้ำ เปลือกแตกสะเก็ดออกเป็นแฉ่น เนื้อไม้สีแดงเข้ม ความสูงของต้นประมาณ ๑๕-๒๐ เมตร ส่วนมากขึ้นปนกับไม้รักหนู ไม้เต็ง ไม้รัง ไม้พลวง บนที่สูงจากระดับน้ำทะเลประมาณ ๑,๒๐๐ เมตร อีกชนิดหนึ่งคือ รักหนู หรือ รักน้ำ (*Buchanania Latifolia*) ใบจะใหญ่เรียบ ลำต้นตรง เปลือกแข็ง มักขึ้นตามที่ที่มีน้ำขังหรือริมห้วย ต้นรักชนิดนี้จะให้ปริมาณน้ำยางไม่มาก แต่มีพิษรุนแรงกว่ารักใหญ่

ในการที่จะนำเอาน้ำรัก หรือยางรักมาใช้ประโยชน์นั้น จะต้องกรีดเปลือกรักให้เป็นแผลแล้วรองเอาน้ำยางที่ไหลออกมา คนกรีดยางจะ “แทงลิ้น” คือใช้มีดเปิดแผลต้นรักเป็นรูป V แล้วใช้กระบอกไม้ไผ่ตอกติดกับต้นรัก น้ำยางจากต้นรักตอนที่เริ่มกรีดนั้นจะมีลักษณะข้นสีอมเหลือง เมื่อถูกอากาศจะกลายเป็นสีน้ำตาลเข้ม และเป็นสีดำเมื่อทิ้งไว้อีกระยะหนึ่งเมื่อเป็นสีดำสนิทแล้ว ควรเก็บไว้ในภาชนะที่ปิดมิดชิดและไม่ให้ถูกแดดหรือความร้อน

น้ำยางของรัก ที่นำมาใช้กับครีวรักครีวหาง หรือ เครื่องเงินนั้น แยกเป็นชนิดต่างๆ ได้ดังนี้

๑. รักดิบ คือยางรักที่นำออกมาจากภาชนะบรรจุ ซึ่งอาจมีสารปนเปื้อน เช่น ฝุ่น ใบไม้หรือน้ำปนอยู่ จะต้องกรองยางรักนั้นโดยให้ผ่านตะแกรง กากที่ได้จากการกรองนั้นยังสามารถใช้เป็นรักกากที่ใช้ลงพื้นบนวัสดุที่เป็นโครงได้ด้วย

๒. รักเชื้อ คือ รักที่ได้จากการผสมรักดิบ ๑๐๐ กรัม กับผงซีลีลิก ๓๓ กรัม หมักทิ้งไว้ ๒๔ ชั่วโมง จะได้รับเชื้อที่มีสีดำสนิทมากยิ่งขึ้น

๓. รักดำหรือรักเงา ได้จากการนำเอารักดิบที่กรองแล้ว ๑,๐๐๐ กรัม มาทวนกลางแดด ๑ ชั่วโมง แล้วใส่รักเชื้อ ๒๐๐ กรัม ทวนทิ้งไว้ ๑ ชั่วโมง แล้วเติมน้ำมันถั่ว ๕๐-๑๐๐ กรัม ลงทวนอีก ๒-๓ ชั่วโมง แล้วจึงลองทาบนกระจกเพื่อสังเกตความเงาและระยะเวลาในการแข็งตัว แล้วเก็บไว้ให้มันดิด

๔. รักกลางหรือรักพื้น เป็นรักที่ทาบนพื้นของโครงเครื่องเงิน ประกอบด้วย รักดิบ ๑,๐๐๐ กรัม รักเชื้อ ๕๐๐ กรัม แมกนีเซียมคาร์บอเนต ๕ กรัม โปแตสเซียมไดโครเมต ๑ กรัม และน้ำ ๑๐๐ กรัม ทวนเข้าด้วยกัน โดยทวนรักดิบ รักเชื้อและน้ำลงทวนประมาณ ๑ ชั่วโมง แล้วเติมแมกนีเซียมคาร์บอเนตและโปแตสเซียมไดโครเมตลงไปทวนอีกประมาณ ๔ ชั่วโมง แล้วจึงเก็บไว้ในภาชนะที่มันดิด

๕. สมุก ที่ทางล้านนาเรียกว่า “มุก” เป็นวัสดุรองพื้นได้จากการเอาผงอิฐ ผงกระเบื้อง ขี้เถ้า และดินสอพองมาเคล้ากับน้ำให้เหลว แล้วทวนกับยางรักให้จับตัวกันจนข้นและเหนียว สามารถเกาะติดและทรงตัวอยู่ได้ เมื่ออบลงบนผิววัสดุ โครงผลิตภัณฑ์เพื่อเป็นการรองพื้น

๖. รักน้ำเกลี้ยง คือน้ำยางรักผสมน้ำมันสนเพื่อให้ผิวแห้งเร็ว และผสมน้ำมันเคลือบเงาใช้มาทบบนรักสมุกที่ทาไว้ บนโครงของเครื่องเงิน

รัก กับ การใช้ประโยชน์เชิงวัฒนธรรม

การใช้เครื่องเงิน เป็นวัฒนธรรมสำคัญอย่างหนึ่งของภาคพื้นเอเชียอาคเนย์โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเขตภาคเหนือของประเทศไทย ชาวล้านนาได้ใช้เครื่องเงินมานานแล้ว และมีรูปแบบรูปทรงที่หลากหลาย มีลักษณะเด่นเฉพาะมีดังนี้

๑. ชันโอ ภาชนะสำหรับใส่ของ สานขึ้นรูปจากดอกไม้ไม้ มีหลายขนาดตามความต้องการในการใช้สอย เช่น ใส่ข้าวตอก ดอกไม้ ไปทำบุญที่วัด
๒. ชันดอก หรือ ชันซี่ ทำจากไม้เป็นเครื่องใช้รูปทรงคล้ายพาน ใช้สำหรับใส่ข้าวตอก ดอกไม้ รูปเทียน นิยมเพื่อใช้ในพิธีกรรม
๓. พานแว่นฟ้า เป็นพานสำหรับใช้ในงานพิธีทางพุทธศาสนา เช่น พิธีบวชนาค งานกฐิน
๔. อุบ เป็นภาชนะสำหรับใส่ข้าวปลาอาหารถวายพระนิยมนำใช้ในภาคเหนือ
๕. ชันหมาก ภาชนะสำหรับใส่หมากพลูและเครื่องกินหมาก เช่น เต้าปูน ของหมาก อภัยภูยาจิต ตลับขี้ผึ้ง ตะบันหมาก กรรไกรหนีบหมาก ชันหมากทางเหนือ นิยมสานขึ้นรูปด้วยดอก ลงรัก ทาชาด หากคนมีฐานะหรือชั้นเจ้านาย มักจะนิยมทำลวดลายที่วิจิตรงดงาม หรือ ปิดทอง ประดับมุก ติดกระจก และทำเป็นลายชุด
๖. หีบผ้าแปดเหลี่ยม ภาชนะสำหรับใส่เสื้อผ้าและสิ่งของ สานด้วยไม้ไผ่เป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ามุมมน มีฝาปิดนูนเหมือนหลังเต่า เชิงของหีบผ้าจะบาน นิยมลงรัก เขียนลายชาด ด้านนอกทั้งใบ

ชันหมาก-หนึ่งในส่วนจัดแสดง
ศูนย์การเรียนรู้ฯ

อุบ-ห้องภูมิปัญญา
สถาบันล้านนาศึกษา

ชันดอก-ห้องภูมิปัญญา
สถาบันล้านนาศึกษา

รัก กับ ความเชื่อ และพระพุทธศาสนา

เป็นที่ทราบกันดีว่าศิลปกรรมชั้นยอดของชาวพุทธคงหนีไม่พ้นพระราชนิพนธ์ วัดวาอาราม โดยเฉพาะวัดจะปรากฏงานศิลปะให้ศึกษาไม่รู้เบื่อ สิ่งเหล่านี้สะท้อนถึงความศรัทธา อาณิสย์ของการทำบุญ ตลอดจนถึงภูมิปัญญาเชิงช่าง และบ่อยครั้งจะพบการจารึกชื่อผู้ถวายทานติดอยู่ด้วย

๑. เชิงเทียนไว้จุดเทียนบูชาพระรัตนตรัย/ประธานในวิหาร สัตตภัณฑ์ หมายถึงพุทธปรัชญาหรือหลักปฏิบัติในพุทธศาสนาอันหมายถึง โพชฌงค์ ๗ (ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ สติ อัมมวชิระ วิริยะ ปิติ ปัสสัทธิ สมาธิ อุเบกขา) สัทธัมมะ ๗ หรือสัพบุริสธัมมะ ๗ (คุณสมบัติของคนดี) และแนวที่สอง หมายถึงทิวเขาทั้ง ๗ ที่เรียงรายลดหลั่นล้อมรอบเขาพระสุเมรุ (ยุคันธร อีสันธร กรวิก สุทสน์ เนมินธร วินันตกะ และอัสสกันณ)

สัตตภัณฑ์ - ห้องพุทธศาสน์ สถาบันล้านนาศึกษา

๒. หีบธรรม หรือหีบใส่ธรรม หรือที่ชาวล้านนาเรียกว่า “หิตธรรม” หมายถึง ตู้สำหรับใส่เก็บคัมภีร์ไบลาน ชาดก นิทาน ตำรายาต่าง ๆ ในล้านนาคัมภีร์ไบลานจะถูกบรรจุลงในหีบธรรมเพื่อให้พ้นจาก แมลงและฝุ่นละอองและมือเด็ก

หีบธรรม ห้องพุทธศาสน์ สถาบันล้านนาศึกษา

หีบธรรม วัดหนองเจือก ต.แม่แรง อ.ป่าซาง จ.ลำพูน

๓. ไม้ประทับธรรม เป็นไม้รูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า มีขนาดความกว้าง และยาวเท่ากับไบลาน มักนิยมลงรัก ปิดทอง ๑ ชุดมี ๒ แผ่น สำหรับประกบหน้า-หลังของคัมภีร์ไบลาน

ไม้ประทับธรรม วัดน้ำจำ อ.สันกำแพง จ.เชียงใหม่

ไม้ประทับธรรม "กัมมวาจา" วัดหนองเจือก อ.ป่าซาง จ.ลำพูน

๔. พระแผง เป็นแผ่นไม้สลักรูปเป็นรูปปั้นหรือเรือนแก้ว แกะสลักเป็นช่อง ๆ หรือเป็นแถว สำหรับติดพระพิมพ์ สร้างไว้บูชาเพื่อระลึกถึงพระพุทธเจ้า มักนิยมลงรัก ทาชาด ประดับแก้วอั่งวะ

๕. แวนเวียนเทียน เป็นอุปกรณ์ที่ใช้ในพิธีพราหมณ์ เพื่อเรียกขวัญ และทำพิธีการมงคล นิยมทำจาก โลหะ ทรงพุ่มมีด้ามยาว กรอบลวดลายลงรักปิดทองประดับกระจก ตรงกลางเป็นรูปสังข์ในวิหาร ส่วนของด้ามเป็นรูปดอกไม้ ด้านหลังทาชาด

แวนพระเจ้า ห้องพุทธศาสนา สถาบันล้านนาศึกษา

ครวรักครวหาง^๑

อุดม รุ่งเรืองศรี

โดยความหมายแบบดั้งเดิมแล้ว หมายถึงของใช้ที่เป็นเครื่องสานซึ่งทอด้วยน้ำรัก คือ ยางรัก หรือ วัสดุจากพืชที่มีส่วนผสมของยางรัก ส่วน หาง ซึ่งหมายถึงสีชาตินั้น เป็นสิ่งที่นิยมใช้แต่งแต้มบนเครื่องใช้ประเภทนี้ พบว่ามีการใช้เครื่องเงินในฐานะของใช้ประจำบ้าน และของใช้ในพิธีกรรมในหมู่ผู้มีฐานะพอสมควรที่ต้องการความหรูหรา มากกว่าเครื่องใช้ทำด้วยไม้หรือเครื่องจักสาน แต่ไม่อยู่ในภาวะที่จะใช้เครื่องเงิน หรือเป็นของใช้ที่ไม่นิยมทำด้วยโลหะ

ในปัจจุบันมักเรียกตามในภาษาไทยกลางปัจจุบันว่า “เครื่องเงิน” ซึ่งเข้าใจกันว่าหมายถึงเครื่องใช้ที่ชนเผ่า “ไทเงิน” แห่งแคว้นเชียงตุงในเขตสหภาพพม่า เป็นผู้ผลิตหรือมีความชำนาญ

ครวรักครวหาง นี้มีกำเนิดในประเทศจีนกว่า ๓,๐๐๐ ปีมาแล้ว และได้แพร่หลายไปในที่ต่าง ๆ เช่น พม่า ไทย เกาหลีและญี่ปุ่น จากที่นายไกรศรี นิมมานเหมินท์ ไปดูงานที่พม่าเมื่อประมาณ พ.ศ ๒๕๐๖ ทราบว่าชาวพม่าเรียกเครื่องใช้ดังกล่าวนี้ว่า “โยนเก้” หรือเครื่องใช้ของชนเผ่ายวน ส่วนในประเทศญี่ปุ่นก็มีเครื่องใช้แบบนี้และเรียกชื่อว่า “กิงมา” หรือ “กิมมาเด” การที่เรียกครวรักครวหาง หรือ เครื่องใช้ที่ทอด้วยรักและชาตว่า “เครื่องเงิน” โดยเข้าใจว่าเป็นเครื่องใช้ของชาวไทเงินแห่งแคว้นเชียงตุงนั้น จึงน่าจะถูกต้องทั้งหมด แต่เนื่องจากเครื่องใช้ดังกล่าวเป็นที่รู้จักในนามว่า “เครื่องเงิน” จึงใคร่จะกล่าวถึงไทเงินหรือไทชินไว้ด้วย

ประวัติความเป็นมาของเครื่องเงินนั้นเกี่ยวข้องกับชนชาติไทเผ่าหนึ่ง ซึ่งตั้งถิ่นฐานอยู่ทางเหนือเขตแดนของประเทศไทยในบริเวณที่เรียกว่า แคว้นเชียงตุงเขตสหภาพพม่า คนกลุ่มนี้คือ ไทชิน ซึ่ง (มักเรียกตามแบบภาคกลางว่า “ไทเงิน”) การที่เรียกกัน “ชาวชิน” ก็เนื่องมาจากตั้งชื่อตามลำน้ำขึ้นคือแม่น้ำที่ไหลย้อนไปขึ้นทางเหนือก่อนที่จะไหลลงทางใต้ แทนที่จะไหลลงไปทางใต้ทันทีอย่างแม่น้ำสายอื่น ตามตำนานของแคว้นเชียงตุงกล่าวว่า “เชียงตุง เป็นชื่อที่ได้จากชื่อหนองใหญ่ที่อยู่ใจกลางเมือง คือ “หนองตุง” ซึ่งฤาษีตนหนึ่งชื่อว่า ตุงคฤาษี ได้ใช้ไม้เท้าของตนขีดบนพื้นดิน ด้วยอิทธิฤทธิ์ของฤาษี รอยไม้เท้านั้นได้กลายเป็นลำแม่น้ำ ระบายน้ำจากหนองตุงให้ไหลย้อนไปทางเหนือก่อนแล้ว จึงไหลลงทางใต้แม่น้ำที่ไหลย้อนจากปากตินี้จึงชื่อ “น้ำชิน” กลุ่มชนที่อาศัยอยู่ตามแม่น้ำนี้ จึงได้ชื่อ “ชาวชิน-ชาวชิน” ไปด้วย และชื่อนี้ได้เพี้ยนมาเลยกลายเป็นชาวเงิน และเรียกเครื่องหัตถกรรมที่พวกเงินทำขึ้นจึงเรียกว่า “เครื่องเงิน”

ดินแดนล้านนาจึงมีเมืองเชียงใหม่ เป็นศูนย์กลางนั้น มีความสัมพันธ์ระหว่างแคว้นเชียงตุงกับอาณาจักรล้านนา ตั้งแต่อดีตกาลนับแต่สมัยพระญามังรายเป็นต้นมา โดยเฉพาะเห็นชัดเจนในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก” โปรดให้พระเจ้ากาวิละเจ้าเมืองเชียงใหม่ ยกทัพไปตีเอาเมืองเชียงตุงและเมืองอื่น ๆ แล้วได้กวาดต้อนผู้คนเข้ามาอยู่ในอาณาจักรล้านนา ตามนโยบาย “เก็บผักใส่ซ้า เก็บข้าใส่เมือง” ของสมัยนั้น เพราะมีเมืองแต่ไม่มีคนอยู่ จึงต้องยกทัพไปรบเมืองอื่นแล้วนำประชาชนของเมืองที่แพ้เข้ามาเป็นประชากรในล้านนา ดังนั้นบรรดาชาวเงินจากแคว้นเชียงตุงซึ่งเข้าใจว่ามีเป็นจำนวนมากพอสมควรที่ถูกกวาดต้อนเข้ามา จึงกลายมาเป็นบรรพบุรุษของชาวไทเงินในดินแดนภาคเหนือของไทย โดยเฉพาะในเชียงใหม่เองมีหมู่บ้านชาวเงินหลายแห่ง เช่น บ้านทรายมูล บ้านมอญ บ้านน้อย บ้านสันกลางในเขตอำเภอสันกำแพง บ้านสันต้นแห่น บ้านไร่ ในเขตอำเภอสันป่าตอง บ้านป่าสัก บ้านช่อแล เขตอำเภอแม่แตง

^๑ ศาสตราจารย์ ดร. อุดม รุ่งเรืองศรี ได้เขียนไว้ในสารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคเหนือ เล่ม ๒ หน้า ๙๐๙

บ้านลวงเหนือ บ้านลวงใต้เขตอำเภอดอยสะเก็ดและในอำเภอเมืองเชียงใหม่ คือ บ้านนันทาราม หรือ “บ้านเงิน” ตำบลหายยา อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่

อุตสาหกรรมเครื่องเงินได้เจริญรุ่งเรืองในเชียงใหม่มานาน ใช้ทำภาชนะต่าง ๆ เช่น ถ้วย ชาม สิ่งของเครื่องใช้ประจำวันและเครื่องใช้ในพิธีกรรมต่าง ๆ จนกระทั่งเมื่อเครื่องเคลือบดินเผาเครื่องอะลูมิเนียมและเครื่องพลาสติกเจริญขึ้น ผลกระทบเครื่องเงินจึงค่อย ๆ เสื่อมความนิยมลง และไม่อยู่ในฐานะเป็นเครื่องใช้ประจำครอบครัวดังแต่ก่อน ผู้ซื้อเครื่องเงินในปัจจุบันส่วนใหญ่ไม่ได้ซื้อไปใช้สอย แต่ซื้อเพราะเห็นว่าเป็นของสวยงามและซื้อไปเป็นของที่ระลึก ของขวัญ หรือเครื่องประดับต่าง ๆ การทำเครื่องเงินที่เชียงใหม่จึงลดน้อยลงตามลำดับกรมส่งเสริมอุตสาหกรรมจึงเกิดความห่วงใยในศิลปวัฒนธรรมและได้เริ่มทำการส่งเสริมอุตสาหกรรมเครื่องเงินด้วยการส่งครูและผู้เชี่ยวชาญญี่ปุ่นและชาวไทยมาฝึกอบรมรวมทั้งการตั้งโรงงานเครื่องเงินเชียงใหม่ขึ้นในปี พ.ศ. ๒๕๔๖ เพื่อเปิดอบรม ให้แก่ผู้สนใจในงานด้านนี้อย่างมีมาตรฐานถูกต้อง ตั้งแต่กรรมวิธีการผลิต การปรับปรุงลวดลาย และรูปทรงของผลิตภัณฑ์เครื่องเงินให้มีคุณภาพดีขึ้น ตลอดจนได้นำวิธีลงรักปิดทองแบบภาคกลางมาใช้ร่วมกับ ครั้วรักครั้วหาง อีกด้วย

ครั้วรักครั้วหาง หรือของใช้ประเภทเครื่องเงินนี้ พบว่าทำเป็นเครื่องใช้ดังนี้

๑. ก๊อก หมายถึง ชั้นที่เป็นภาชนะใช้ในการตักน้ำ

๒. พุง (อ่าน “ปุง”) หมายถึงภาชนะสานที่ใช้สำหรับเก็บเมล็ดพันธุ์พืชทำคล้ายกล่องบรรจุข้าวเหนียว มีก้นสี่เหลี่ยม คอคอด ทรงกระบอก มีฝาปิดคล้าย ๆ ขวดโหลแก้ว ขนาดกว้างและสูงประมาณ ๑๒ x ๑๘ นิ้ว ฐานของพุงทำด้วยไม้จริงเป็นกรอบสี่เหลี่ยมจัตุรัสสูงประมาณ ๒ นิ้ว มักมีหวายคาดยึดจากฐานกับส่วนคอ ตัวของพุงมักอ้วนป่อง ทาด้วยรักหนา เพื่อความแข็งแรงและเพื่อกันความชื้นได้ดี หาง หรือสีกาที่แตงนั้นไม่มีการกำหนดลวดลายบังคับเป็นการเฉพาะ

๓. ขันหมาก คือภาชนะสานที่ใช้บรรจุหมากพลูและอุปกรณ์ที่เกี่ยวข้อง ขันหมากเป็นโครงไม้ไผ่สานและขัดไม้ไผ่ ขดเป็นทรงกระบอกกลม เป็นกล่องขนาดใหญ่สำหรับบรรจุ ใบพลูไว้ด้านล่าง มีฝาปิดข้างบนเพื่อรองรับเต้าปูน ตลับหมาก ตลับยาเส้น ตลับสีเสียดและเครื่องเคี้ยวต่าง ๆ รวมทั้งมีดผ่าหมาก ส่วนใหญ่ขันหมาก จะตกแต่งด้วยการเขียนลวดลายสีชาดและรักพิมพ์ บางครั้งอาจเติมด้วยทองคำเปลว

๔. ขันดอก หมายถึง พานดอกไม้ที่ใช้บูชาพระและพิธีกรรมต่าง ๆ มีลักษณะอย่างงานที่ยกฐานสูง ขันดอกแบบโบราณจะทำจากไม้สักกลึงขึ้นรูปสองหรือสามตอนสวมต่อกันเป็นรูปพาน ทาด้วยยางรักและตกแต่งด้วยการเขียนลวดลาย สีดำ สีแดง ขันดอกที่ใช้ไม้กลาขึ้นรูปจำนวนมาก เชื่อมระหว่างฐานและงานที่เรียกว่า ขันสี่ หรือ ขันตีนถี่ นั้นก็นิยมทาด้วยสีชาด ภายหลังนิยมใช้ไม้ไผ่ขดเป็นวงขึ้นรูป ส่วนที่สานเป็นลายขัดก็คือ ส่วนก้นของตัวถาดและทาด้วยสีแดงชาด

๕. ขันโตก คือ ตะลุ่มที่ใช้เป็นสำหรับอาหารนั้น จะกลึงฐานและงานแยกเป็นสองส่วนแล้วกลึงไม้ทำเป็นเสาต่อฐานกับงานอีกทีหนึ่ง มักทำให้มีขนาดต่าง ๆ ตามลักษณะการใช้งาน ขันโตกนี้นิยมทาด้วยหางหรือสีชาด

๖. ไตร (อ่าน “ละไหล”) คือถาดสำหรับวางของที่ทำเป็นขนาดต่าง ๆ

๗. หีดผ้า หมายถึงหีบที่ใช้บรรจุผ้าโดยเฉพาะผ้าที่มีค่าหรือผ้าที่ใช้ในพิธีกรรม นิยมทำเป็นหีบทรงแปดเหลี่ยมยาวเป็นภาชนะไม้ไผ่สานคาดด้วยดอกทาด้วยรักและชาด อาจมีลายเขียนด้วยชาดเป็นพรรณพฤกษา

หรืออาจแต่งด้วยทองคำเปลวตามแต่จะเห็นงาม ส่วนฝาจะทำเป็นทรงนูนและส่วนฐานจะบานผายออก หีดฝ้านี้พบว่ามีการใช้บรรจุเสื้อผ้าของเจ้าบ่าว ซึ่งจะเก็บไว้ในห้องนอนอย่างมิดชิด พบว่า หากเจ้าบ่าวไม่อาจจัดหาหีดผ้าที่เป็นเครื่องเงินได้ ก็จะใช้หีดผ้าที่ต่อด้วยไม้เป็นรูปสี่เหลี่ยมแบบธรรมดาแทน

๘. **แอ็บ** หรือตลับที่ใช้บรรจุสิ่งของต่าง ๆ อย่างเช่น อุปกรณ์ในพานหมาก นิยมกลึงไม้สักให้ขึ้นรูปลักษณะเป็นถ้วยมีฝาปิด แต่งด้วยสีรักและสีชาด

๙. **โอ** คือขันที่มีรูปทรงแบบขันน้ำขนาดใหญ่ พบว่าที่มีขนาดใหญ่มากนั้นมีเส้นผ่าศูนย์กลางในช่วงปากถึงประมาณ ๑ เมตรก็มี

นอกจากนี้ ยังมีเครื่องใช้ทำขึ้นในแบบครั้วรักครั้วหาง อีกหลายอย่าง เช่น พระพุทธรูปซึ่งพม่าเรียกว่า “พระชาโล” กระบุงขนาดเล็กทำด้วยรักด้านนอกและทาสาดด้านใน เครื่องสูงที่ใช้ในการอบรมสมโภชพระพุทธรูป เชนงบรรจุดินปืน อุบหรือชะอุบ หรือภาชนะคล้ายบาตรมีเชิงและมียอดใช้บรรจุอาหารถวายพระและตลับขนาดต่าง ๆ ในตอนหลังเมื่อใช้เทคนิควิทยาจากภาคกลางและจากญ่ปุ่นมาประกอบแล้ว เครื่องเงินก็ได้พัฒนารูปแบบได้มากขึ้น เช่น ขันน้ำ พานรอง คนโท กระโถน ตะกร้าหมาก กระเป๋ามาก ถ้วย ฝา ปิ่นโต กล่องบุหรี กล่องสบู ที่ใส่ของจดหมาย ฯลฯ เพื่อเป็นของที่ระลึกและส่งเสริมการท่องเที่ยวได้อีกด้วย

ครั้วรักครั้วหาง มีส่วนประกอบสำคัญอยู่ก็คือ

๑. โครง
๒. รักและวัสดุที่ใช้ทำซึ่งมีรักเป็นส่วนผสม
๓. ชาด
๔. รูปแบบและลวดลาย

๑. โครง

สิ่งที่ใช้เป็นหลักของเครื่องใช้ประเภทนี้ คือ โครง ก่อนที่จะฉาบทาด้วยรักหรือชาด พบว่าโครงของเครื่องเงิน สามารถแยกได้ตามวัสดุคือ โครงไม้ โครงโลหะ โครงเครื่องปั้นดินเผา โครงที่อัดขึ้นรูปจากกระดาษหรือไม้และโครงพลาสติก

โครงที่เป็นหลักของ**ครั้วรักครั้วหาง** ก็คือโครงที่ได้จากไม้ไผ่ โดยเฉพาะจาก**ไม้เรียว/ไม้เอี้ย** ซึ่งตรงกับไม้ซางในภาคกลางอันเป็นไม้ที่มีปล้องยาวและเนื้อเหนียว ทั้งนี้เพราะนอกจากจะหาได้ง่ายแล้ว ไม้ไผ่ยังมีลักษณะเบาบาง ทำรูปแบบได้ง่ายและมีความยืดหยุ่นในตัว โครงที่จักสานแล้วจะผ่านการต้มในน้ำร้อน ๖๐-๗๐ องศาเซลเซียส เพื่อให้ผิวของไม้สะอาดมากขึ้น

ส่วนโครงไม้เนื้อแข็งนั้น ไม้ที่ตีเหมาะสำหรับจะนำมาใช้ทำโครงเครื่องเงินนั้นต้องเป็นไม้ที่หัดตัวและขยายตัวได้ยากและน้ำหนักไม่มาก และอาจเลือกใช้ไม้ตามวัตถุประสงค์ที่ต้องการด้วย เช่น

สำหรับวัตถุที่ต้องการความคงทน ไขว้ฝีมือ และมีราคา เช่น พวงกาด แจกัน ควรใช้ไม้จำพวกที่มีคุณภาพดี และราคาสูง ได้แก่ ไม้สัก ไม้ตะเคียนทอง ไม้ยาง

วัสดุที่ต้องการลวดลาย ควรใช้ไม้จำพวกลายงาม ๆ ได้แก่ ไม้ไทร ไม้มะม่วงป่า

วัสดุที่ทำเป็นเครื่องประดับบ้าน ขนาดเล็กและราคาถูก ควรใช้ไม้ที่มีคุณภาพดี และราคาถูก เช่น ไม้ทองกวาว

ไม้จำพวกที่จะกลึงให้เป็นรูปสี่เหลี่ยมหรือทรงกลมก็ต้องทอนให้เป็นท่อน ๆ ตามขนาดของไม้ที่จะนำไปกลึงจากนั้นจึงนำไปกลึงให้เป็นโครงคร่าว ๆ เสียก่อนแล้วจึงอบและตกแต่งต่อไป โครงโลหะจะต้องนำมาขัดสนิมบนโลหะออกเสียก่อนนำไปย่างไฟแล้วจึงนำมาทาร์กอย่างน้อย ๒ ครั้ง ส่วนโครงเครื่องปั้นดินเผาให้นำโครงดินเผามาทาร์ก จากนั้นนำไปอบในอุณหภูมิของเตาอบสูงตั้งแต่ ๑๐๐-๑๖๐-๑๘๐ องศาเซลเซียส ทำเช่นนี้หลาย ๆ ครั้ง เรียกว่า ทารองพื้น ต่อจากนั้นจึงใช้วิธีการทาแบบเครื่องเงินที่ทำด้วยโครไม

โครงผ้าหรือกระดาษ นำโครงผ้าหรือกระดาษมาอัดปะด้วยแปรงเปียกให้เข้ารูปแล้ว จึงนำมาทาร์กด้วยแบบวิธีทำเช่นเดียวกับเครื่องเงินที่ทำด้วยโครไม

๒. รัก

ยางรัก หรือ น้ำรัก ซึ่งในคัมภีร์ลัณนาบางฉบับเรียกว่า นางเกียง (อ่าน “นางเกียง”) คือน้ำยางที่ได้จากต้นรักใหญ่ หรือรักหลวง (Melanorrhoea usitata ตระกูล Anacardiaceae) และรักหนูหรือรักน้ำ (Buchanania latifolia) ซึ่งคุณภาพของยางดีกว่ายางรักประเภทแรก น้ำยางที่กรดจากต้นนั้นจะออกสีเหลืองเมื่อทิ้งไว้จะเป็นสีดำ หากแบ่งยางตามการใช้งานแล้วพบว่าแยกเป็นรักรองพื้น คือยางรักที่ผ่านการกรองแล้วใช้แปรงทาบนพื้นวัสดุที่ขัดแต่งแล้ว รักสมุก คือยางรักที่ผสมกับถ่านใบตอง ถ่านหุ้ยาคาหรือผงดินที่บดละเอียด คลุกเคล้าให้เหนียวพอปั้นได้ รักน้ำเกลี้ยง คือ รักแห้งเร็วเพราะมีส่วนผสมของน้ำมันสนอยู่บ้าง ใช้ทาบนรักสมุกที่จัดแต่งให้เข้าที่แล้ว เพื่อเคลือบให้มีเงางาม

๓. หาง

หาง หรือขาด เป็นสารให้สีแดง ได้จากดินสีแดงเนื้อแกร่งซึ่งมาจากอินเดีย จีน และพม่า แต่ในลัณนาใช้ดินดังกล่าว ซึ่งมีอยู่ตามดอยในพม่า นำมาบดให้ละเอียด ผสมกับน้ำมันมะเยาและน้ำมันยาง ซึ่งวัสดุที่ทำด้วยหางแล้วจะต้องผึ่งลมไว้ถึงสัปดาห์กว่าจะแห้ง

หาง แม้จะมีสีแดง แต่ก็พบว่ามีความแดงเข้มต่างกัน เช่น สีน้ำหมาก สีส้ม สีส้มอมเหลือง และสีน้ำตาล แต่ที่นิยมใช้คือ หางเสน คือสีแดงหม่น

หาง เชื่อกันว่าเป็นสารที่มีอันตรายทำให้คนที่ขูดถึงกับเส็บหลุด ดังนั้นจึงมักใช้คนที่เป็โรคเรื้อนไปขูดหาดินดังกล่าว เมื่อได้มาแล้วจะต้อง “ฆ่า” สารปรอทที่มีอยู่ในดินนั้นโดยการห่อดินด้วยใบตองแล้วนำไปหมกไฟเสียก่อนที่จะบดให้ละเอียด

๔. รูปแบบและลวดลาย

เครื่องเงินแบบดั้งเดิมของเชียงใหม่ นั้น ส่วนใหญ่ทำจากโครไมไผ่สานหรือไม้สักกลึงขึ้นรูปทาศด้วยยางรักเพียงไม่กี่ครั้ง และตกแต่งอย่างง่าย ๆ เพื่อเป็นเครื่องใช้ในพิธีกรรมและในชีวิตประจำวัน เมื่อชาวไทจีนหรือไทเขินจากเชียงตุงเข้ามาอยู่ในเชียงใหม่ในสมัยพระเจ้ากาวิละเป็นต้นมาแล้ว จึงมีการทำเครื่องใช้ประเภทนี้ให้ซับซ้อนมากกว่าเดิม ทำให้สามารถจัดกลุ่มเครื่องเงินตามรูปทรงได้ ๓ แบบคือแบบเมือง (เชียงใหม่) แบบเชียงตุง และแบบพม่า นอกจากนี้ จากฝีมือที่ผลิตยังสามารถแยกกลุ่มตามแหล่งผลิตได้ เช่น เครื่องเงินแบบเมือง (เชียงใหม่) และแบบวิวลาย เป็นต้น

เครื่องเงินแบบเชียงตุง นิยมทำเป็นทรงป้าน มีส่วนกว้างมากกว่าส่วนสูง

เครื่องเงินแบบพม่า ส่วนใหญ่นิยมทำเป็นทรงสูงและแคบ

ครัวรักครัวหางแบบเมืองคือ แบบท้องถิ่นล้านนาหรือเชียงใหม่ มีลักษณะผสมผสานระหว่างแบบเชียงตุงและแบบพม่า ลวดลายที่นิยมทำเครื่องเงินนั้นใช้การเขียนขีดสลักบนภาชนะและลายทองรดน้ำ มีลวดลายหลายอย่าง เช่น ลายเชียงใหม่ ลายดอกบานใบ (บานบุรี) ลายดอกเมืองเข้าเทิก ลายหัวนาค ลายธรรมดา และลายแบบใหม่หรือลายเพนท์

ลายเชียงใหม่หรือลายเมืองที่พบส่วนใหญ่เกิดจากการใช้ฟูกันทำจากเส้นผมคนจุ่มยางรักหรือยางรักผสมชาดแล้ว หยดลงบนพื้นภาชนะเป็นจุด ต่อด้วยการลากหางยาวออกไป ทำเป็นลายคล้ายลูกอ๊อด เมื่อทำต่อกันเป็นชุดจะได้รูปกลีบดอกไม้หรือลายเครือเถาต่าง ๆ อย่างไม่สิ้นสุด

ลายแบบจั่วลาย ซึ่งเป็นชื่อละแวกชุมชนด้านใต้ของกำแพงเมืองเชียงใหม่ นิยมการชุดลายที่เรียกว่า**รายดอก/ลายดอก** คือการทำลวดลายบนภาชนะที่ทายางรักให้เรียบและแห้งสนิทแล้ว ช่างจะให้เหล็กเข็มกรีดหรือชุดทำเป็นลายตามรูปแบบและจินตนาการด้วยความชำนาญเฉพาะตน จากนั้น ก็นำยางรักผสมชาดสีแดงถมลงไปร่องที่กรีดไว้และฝังไว้ให้แห้งแล้วจึงขัดส่วนนอกสุดออกจนมองเห็นลวดลายสีแดงฝังอยู่ในพื้นของยางรักสีดำ จากนั้นจึงเคลือบด้วยรักใสหรือรักเงา เพื่อเคลือบลวดลายทั้งหมดอีกครั้งหนึ่ง ลวดลายแบบนี้จัดเป็นเอกลักษณ์ของเมืองเชียงใหม่ที่พม่าเรียก “โยนเถ่” ส่วนมากจะปรากฏบนเขียนหมาก กระโถน โอ ชันน้ำ พานรอง เหยือกน้ำ ถาดและของใช้อื่น ๆ เช่น ฝาบาตร และไม้ประกับใบลาน เป็นต้น

งานบางชิ้นมีการประดับด้วย **แก้วอั้งวะหรือแก้วชิน** (อ่าน “แก้วจีน”) คือกระจกเรียบาบบนตะกั่ว โดยใช้ยางรักเป็นกาวและใช้รักปั้นปิดขอบกระจกให้แน่น นอกจากนั้นยังพัฒนาไปเป็นการเขียนลายรดน้ำแบบภาคกลาง ตัดลายจากเปลือกหอยมุก ตัดเปลือกไข่ ตลอดจนเขียนสีน้ำมัน สีอะคริลิก พ่นสี ทาน้ำมันวานิช จนกระทั่งทำให้เครื่องเงินดูคล้ายของโบราณด้วยวิธีการสมัยใหม่อีกด้วย

(เรียบเรียงจาก **สรรพช่วง : ภูมิปัญญาท้องถิ่นเชียงใหม่, ๒๕๓๙, คัวยักคว่าง เอกสารข้อมูลประกอบนิทรรศการเครื่องเงินของพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติหริภุญชัย, ๒๕๓๙, รายงานเรื่องเครื่องเงิน** ของ น.ส. อุมพร โชติเขียว และ น.ส. พิมพ์พร ไชยยะ เรือน สถาบันเทคโนโลยีราชมงคล วิทยาเขตภาคพายัพ, ๒๕๓๙ และ **เครื่องเงิน** ของกรมส่งเสริมอุตสาหกรรม, ๒๕๒๑)

“รัก” กับพระพุทธศาสนา

ดิเรก อินจันทร์^๑

“รัก” ของคนทั่วไป

เมื่อกล่าวถึงประโยชน์ของการใช้ยางรัก จากต้นรักใหญ่ หรือ อักหลวง (*Gluta usitata* (Will.) Ding Hou วงศ์ ANACARDIACEAE)^๒ แล้ว คนทั่วไปจะนึกถึงเฉพาะเครื่องเงิน (Lacquerware) อันเป็นสิ่งของเครื่องใช้หรือเครื่องประดับตกแต่งซึ่งพบเห็นได้ทั่วไป อาจนึกถึงสิ่งของเครื่องใช้ประเภทจักสานที่มีการทายางรักเคลือบผิวให้เป็นเป็นสีดำเพื่อสร้างความแข็งแรงและสวยงาม หรือแม้กระทั่งเครื่องรางของขลังประเภทตระกูล และพระเครื่องที่เคลือบยางรัก แต่น้อยคนนักที่จะนึกถึงศิลปวัตถุ หรือการประดับตกแต่งสถาปัตยกรรมทางพระพุทธศาสนา

เมื่อกล่าวถึงยางรักแล้ว คนทั่วไปยังมีความเชื่อตามคำบอกเล่าที่ว่า “รัก” เป็นยางไม้ที่มีพิษต่อร่างกาย หากได้สัมผัสจะเกิดผดผื่น ทั้งแสบและคันตามผิวหนัง ซึ่งความจริงแล้วอาการแพ้ “รัก” ไม่ได้เกิดกับทุกคน หรือบางคนแม้จะไม่ได้สัมผัสยางรักโดยตรง หากเพียงแค่อากาศของดอกรักที่ฟุ้งมาตามอากาศก็เกิดอาการคันได้เช่นกัน

ในอดีต “ยางรัก” ถือเป็นสินค้าและเครื่องบรรณาการที่สำคัญอย่างหนึ่ง โดยเฉพาะในเขตภาคเหนือและภาคอีสาน ที่ส่งยางรักไปขายหรือส่งส่วยให้กับราชสำนักอยุธยาและรัตนโกสินทร์ เพราะต้นรักจะเจริญเติบโตและให้ผลผลิตคุณภาพดีเมื่ออยู่ในป่าเต็งรัง ระดับความสูง ๑๐๐-๖๐๐ เมตร เหนือระดับน้ำทะเล^๓

ยางรัก

การเขียนลายบนเครื่องเงิน

ปัจจุบัน “รัก” เป็นไม้หวงห้าม ประเภท ก (ไม้หวงห้ามธรรมดา) ตามพระราชกฤษฎีกาไม้หวงห้าม พ.ศ. ๒๕๓๐ และยางรัก เป็นของป่าหวงห้าม ตามพระราชกฤษฎีกาของป่าหวงห้าม พ.ศ. ๒๕๓๐ ดังนั้นในการขออนุญาตเก็บยางรักจากต้นรักใหญ่จึงไม่สามารถดำเนินการได้ หรืออาจทำได้แต่ไม่สะดวก เพราะติดขัดข้อกฎหมายและระเบียบ ดังนั้น ในการทำเครื่องรักของไทยจึงต้องสั่งวัตถุดิบ (ยางรัก) จากต่างประเทศ

^๑ ศูนย์โบราณศึกษา สำนักศิลปวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงใหม่

^๒ ฐานข้อมูลพรรณไม้ องค์การสวนพฤกษศาสตร์ และสวนพฤกษศาสตร์สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์

www.qsbg.org/database/botanic_book%20full%20option/search_detail.asp?botanic_id=847

^๓ พิพัฒน์ กระแจะจันทร์. “ส่งส่วยด้วยรัก” ใน *วัฒนธรรมรักในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้*. กรุงเทพฯ : พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติเฉลิมพระเกียรติ, ๒๕๕๗. น.๕๘.

หรือมีการลักลอบเก็บยางรักอย่างผิดกฎหมาย หรือใช้น้ำยางสังเคราะห์ที่มีคุณภาพไม่ดีเมื่อเปรียบเทียบกับน้ำยางรักจากธรรมชาติ^๑

การประดับลวดลายบนเครื่องเงินด้วยยางรัก

“รัก” ในพระพุทธศาสนา

วัฒนธรรมการใช้ยางรักในพระพุทธศาสนานั้นมีมาช้านานแล้ว ทั้งศาสนสถานหรือศาสนวัตถุล้วนมีการใช้ยางรักในการประดับตกแต่งทั้งสิ้น เช่น เจดีย์ วิหาร อุโบสถ หอไตร กุฏิ พระพุทธรูป บาตร ธรรมาสน์ หีบธรรม ไม้ประกับ ไม้บัญญัติ คัมภีร์ใบลานและพับสา เป็นต้น เหตุที่คนทั่วไปไม่ทราบว่าสิ่งเหล่านี้ล้วนมี “รัก” หรือ “ยางรัก” เข้ามาเกี่ยวข้องเพราะส่วนมากจะใช้ในขั้นตอนการรองพื้นหรือผสมกับสิ่งอื่นก่อนเสมอ จึงมองไม่เห็นสีดำและไม่รู้ว่ามีการใช้ยางรัก

ยางรักที่ใช้ในการประดับตกแต่งสิ่งของเครื่องใช้ เครื่องสักการะหรือศาสนสถานในพระพุทธศาสนา มีลักษณะและรูปแบบต่างๆ ดังนี้

เจดีย์

สถูปหรือเจดีย์สีทองที่พบเห็นได้ตามวัดต่างๆ หากเป็นการสร้างตามแบบโบราณจะใช้แผ่นทองจังโก (แผ่นโลหะผสมระหว่างทอง ทองเหลืองและดีบุก) หุ้มองค์พระธาตุในชั้นแรกก่อน แล้วจึงมีการลงรักแล้วปิดทองเพื่อความสวยงาม

วิหาร, อุโบสถ, กุฏิ, หอไตร

ศาสนสถานหรืออาคารต่างๆ ที่เป็นเครื่องไม้ เมื่อสร้างเสร็จแล้วจะมีการขัดพื้นผิวไม้ให้เรียบแล้วทาด้วยยางรัก หากเป็นสีดำล้วน แสดงว่าเป็นการลงรักหรือทาด้วยรักอย่างเดียว หากเป็นสีแดงหม่นแสดงว่าลงรักที่พื้นผิวแล้วเอาผงชาดมาผสมกับยางรักแล้วทาทับลงไป ส่วนมากจะมีการฉลุกระดาดให้เป็นลายทาบลงไปแล้วเอาแผ่นทองคำเปลวปิดทับ เมื่อยกแผ่นกระดาดฉลุลายออกก็จะเป็นลวดลายทองคำบนพื้นผิวสีดำของรัก หรือพื้นผิวสีแดงที่มีการทาสาด

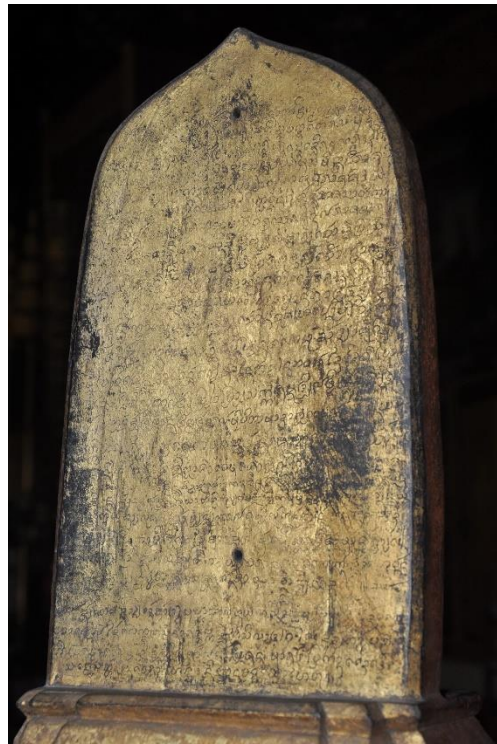
^๑ ทรงศักดิ์ วิฑูรย์ และคณะ. โครงการศึกษาและพัฒนาการแกะยางไม้ รักใหญ่. กรุงเทพฯ: กรมป่าไม้, ๒๕๕๕.

พระพุทธรูป

โดยทั่วไปไม่ว่าจะเป็นพระพุทธรูปที่หล่อด้วยโลหะ (ยกเว้นทองคำและเงิน) พระพุทธรูปปูนปั้น หรือพระพุทธรูปไม้ นิยมประดับตกแต่งองค์พระด้วยการลงรักปิดทองทั้งองค์ หรือบางส่วนก็ได้ (เช่น พระโมฬีจะทาด้วยรักให้เป็นสีดำ)

การลงรักและปิดทองพระพุทธรูป

พระศิลา (หินแกะสลักและโครงไม้) ลงรักปิดทอง

บาตร

บาตรที่ทำจากการกลึงไม้ หรือสานไม้ จะมีการทาหรือเคลือบด้วยยางรัก ซึ่งนอกจากจะทำให้เป็นสีดำแล้ว ยังเป็นการเคลือบผิวให้มันวาวและป้องกันการผุกร่อนจากการสัมผัสกับน้ำหรืออาหาร (ปัจจุบันยังพบพระชาวพม่าหรือไทใหญ่ ใช้บาตรไม้ หรือบาตรสานที่ทาด้วยยางรักอยู่) ดังปรากฏหลักฐานการทารักลงบนบาตรในคำโอภาสถวายทานเครื่องอัฐบริขารของครูบาศรีวิชัยญาณาวาสี ณ เมืองเชียงใหม่ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๘ ดังนี้

“...แล้วก็จึงมีเอกฉันทะ สมานฉันทพร้อมเพียงกัน เป็นกล้า ๑ กล้าเดียว ทั้งภายในภายนอก ชุผู้ใหญ่น้อยยังชาย ชุตนชุพระองค์ ขงขวยตกแต่งน้อมนำมา ยังมหาอัฐบุริการ ภารต ทั้งสลุบดิน ฝาทารักทางแถมใหม่ ให้มีผิวพรรณวรรณะรุจิรา...”^๑

ธรรมาสน์

ธรรมาสน์ คือแท่นหรือที่นั่งสำหรับพระภิกษุสามเณรเมื่อมีการแสดงพระธรรมเทศนา มีทั้งแบบปราสาท และแบบโล่ง นิยมทำด้วยไม้แล้วลงรักปิดทองเป็นลวดลายต่าง ๆ

ไม้ประกับและไม้บัญญัติ

ทั้งไม้ประกับและไม้บัญญัติ เป็นวัสดุที่เกี่ยวข้องเนื่องกับการเก็บรักษาและใช้ประกอบในชุดคัมภีร์ใบลาน โดยไม้ประกับจะทำหน้าที่คล้ายปกหนังสือ คือใช้แผ่นไม้ ๒ แผ่นหนีบใบลานไว้เพื่อป้องกันไม่ให้ใบลานหักหรืออ มีทั้งที่ลงรักกลั่น หรือลงรักปิดทองล่องชาด ส่วนไม้บัญญัติจะทำหน้าที่คล้ายฉลากหรือป้ายบอกชื่อคัมภีร์ โดยมัดติดกับไม้ประกับธรรม เพื่อสะดวกในการสืบค้น นิยมทำเป็นแผ่นแบนและยาวรูปทรงต่างๆ แล้วลงรัก หรือ ปิดทองล่องชาดเพื่อความสวยงาม

“การลงรักแผ่นไม้ประกับ (ใช้หนีบใบลาน)”

ใบลาน

คัมภีร์ใบลาน คือการนำแผ่นใบลานมาต้มแล้วจารพระธรรมคำสอนแล้วร้อยแผ่นใบลานให้เข้ากัน เมื่อจารใบลานเสร็จแล้วจะมีการนำใบลานมาหนีบด้วยไม้ประกับ ๒ แผ่น แล้วทารักในส่วนที่เป็นสันของใบลานทั้ง ๔ ด้าน ซึ่งจะทำให้ขอบใบลานมีสีดำ บางครั้งจะมีการทาสีหรือปิดทองเป็นลวดลายต่างๆ หรือปิดทองเป็นแนวเส้นข้างใบลาน โดยใบลานแต่ละมัดซึ่งมีหลายผูกจะเรียงลำดับผูกแล้วจึงลงรักและชาดแล้วปิดทองสันใบลานให้เป็นลายเดียวกัน หากใบลานกระจัดกระจายกันก็สามารถใช้ลวดลายบนสันใบลานในการจัดให้เข้าชุดกันได้

ชุดคัมภีร์ใบลานที่มีการลงรัก ทาสี และปิดทอง (ไม้บัญญัติ ไม้ประกับ และใบลาน)

^๑ คัมภีร์ใบลาน เรื่อง คำโอกาสมหาทานปริยัติธัมมานุธัมม จำนวน ๑ ผูก วัดสูงเม่น อ.สูงเม่น จ.แพร่ หน้าลานที่ ๑๕

พับสา

พับสา คือกระดาษสาที่นำมาพับซ้อนกันเพื่อบันทึกพระธรรมคำสอน บทสวดมนต์ หรือวิชาความรู้ต่างๆ ชาวล้านนาจะนิยมนำยางรักมาทาในส่วนของปกพับสาให้เป็นสีดำ (ส่วนเนื้อหาด้านในจะเป็นกระดาษสาสีขาวขุ่นธรรมดา) ส่วนชาวไทยใหญ่หรือพม่าจะนิยมนำยางรักผสมกับขี้เถ้าแล้วปั่นเป็นลวดลายติดกับปกพับสาแล้วลงรักทาชาดหรือปิดทองเพื่อความสวยงาม นอกจากนั้นยังพบว่ามีการนำยางรัก หรือยางรักผสมกับขี้เถ้าทาแผ่นกระดาษให้เป็นสีดำแล้วใช้หินชนวนเขียนอักษรลงไปทำให้เกิดเป็นเส้นอักษรสีขาว หรือใช้รงเขียนให้เกิดเป็นเส้นอักษรสีเหลือง บางครั้งพบว่ามีการใช้ยางมะขวิดหรือยางมะเดื่อเขียนอักษรลงไปก่อนแล้วนำแผ่นทองมาปิด จะทำให้เกิดเป็นอักษรสีทอง

การลงรักและทาชาดบนปกกระดาษสา

คัมภีร์กัมมวาจา (กระดาษสาลงรักปิดทอง-ชุดลย)

ประโยชน์ของ “รัก” ที่มาพร้อมกับความงาม

การใช้ยางรักในการประดับตกแต่งพื้นผิวพระพุทธรูป วิหาร กุฏิ หอไตร ธรรมาสน์ หรืออื่นๆ นอกจากจะทำหน้าที่เป็นการเคลือบผิวแล้ว ยังเป็นการรองพื้นผิวก่อนที่จะปิดแผ่นทองคำเปลวลงไป ซึ่งยางรักจะอุดซับแผ่นทองให้แนบกับพื้นผิวและอุดกลืนเนื้อทองไม่ให้สะท้อนแสงออกมามากเหมือนกับการใช้ตัวประสานหรือฉาบผิวอื่นๆ ทำให้มีความทนทานต่อสภาพอากาศอีกด้วย ประโยชน์อีกอย่างหนึ่งของการใช้ยางรักทางศาสนสถานหรือศาสนวัตถุคือเป็นการป้องกันมด แมลง ปลวก หรือหนู ไม่ให้มากัดกินเนื้อไม้ ไบลาน หรือกระดาษสา โดยอาศัยกลิ่นและรสของยางรักเป็นสิ่งป้องกัน

หลักฐานของการใช้ “รัก” ในพระพุทธรศาสนา

จากหลักฐานการบูรณะวัดศรีโคมคำ จังหวัดพะเยา พบว่ามีผู้บริจาคเงินและสิ่งของต่าง ๆ จำนวนมาก ดังนี้

การบูรณะวัดศรีโคมคำ และวัดพระธาตุจอมทอง อ.เมือง จ.ลำพูน มีผู้บริจาคทรัพย์และรายการสิ่งของที่ใช้ต่าง ๆ คือ ทราย หิน ปูน น้ำอ้อย ทองคำเปลว ยางรัก และชาด ดังนี้

“...เงินที่มีผู้บริจาคมามีจำนวนถึง ๕ ปี๊บ ใช้ทราย ๗๔๑ หลา คีลา ๘๗ หลา ปูนซีเมนต์ ๖๐๐ กว่าถึง น้ำอ้อย ๖๖๕ ปอน (หน่วยตวง) ใช้ทองคำเปลว ๒๗๒,๖๓๕ แผ่น ใช้น้ำรัก ๑๐๐,๐๐๐ ใช้หาง ๒๐,๐๐๐ รวมค่าก่อสร้างบูรณะพระวิหาร พระพุทธรูปเจ้าตนหลวง พระธาตุจอมทอง วิหารคด และพระอุโบสถ รวมเงินเป็น ๑๐๐,๙๖๑ รูปี...”^๑

ในจารึกวัดศรีเกิด อ.เมือง จ.เชียงใหม่ มีจารึก ที่กล่าวถึงการสร้างวิหารวัดศรีเกิด เมื่อ พ.ศ.๒๓๕๒ มีการใช้ปูน ทราย น้ำอ้อย ยางรัก ชาด และแผ่นทอง ในการตกแต่งด้วย ดังนี้

“..ศักราช ๑๑๖๗ ตัว ปีดับเป้า เดือน ๙ ออก ๑๑ คำ วัน ๖ ก็ได้ปักพระวิหารหาญหลังขึ้น ใส่รัก หาง คำ น้ำอ้อย ปูน ทราย สุกยะ เสี่ยงรัก ๑๓,๐๐๐ หาง ๒,๔๐๐ คำ ๑๒,๑๐๐ ปูน ๓ ล้าน น้ำอ้อย ๖๐๐,๐๐๐ เหล็กคน ๑๕,๙๐๓ เล่ม...”^๒

ในจารึกวัดพระนอนม่อนช้าง อ.ป่าซาง จ.ลำพูน (พ.ศ.๒๓๓๙) พบหลักฐานการใช้น้ำอ้อย ยางรัก ชาด ทองคำเปลว ปูน และหรรดาล ดังนี้

“...น้ำอ้อยติดทาพระวิหาร แลองค์พระ และอุโบสถ สิ้นน้ำอ้อย ๕๘๐,๐๐๐ สิ้นน้ำรัก ๗๔,๗๐๐ สิ้นหาง ๓,๘๐๐ สิ้นคำแผ่น ๑๐,๒๖๗ แผ่น แลสิ้นปูนมี ๔,๔๖๐,๐๐๐ แล สิ้นหรรดาล ๑,๕๐๐...”^๓

^๑ พระอานันท์ พุทธิธมโม. ครุฑเจ้าศรีวิชัย นักบุญแห่งล้านนา ศรีหริภุญชัย. พะเยา : วัดพระธาตุแสงแก้วมงคล อ.ดอกคำใต้ จ.พะเยา, ๒๕๕๘. น.๑๓๘.

^๒ ฐานข้อมูลจารึกในประเทศไทย ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร www.sac.or.th/databases/inscriptions/inscribe_image_detail.php?id=1437

^๓ ฐานข้อมูลจารึกในประเทศไทย ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร www.sac.or.th/databases/inscriptions/inscribe_image_detail.php?id=2152

นอกจากนั้น ในตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่กล่าวถึง “พระเจ้า ๓ พระองค์” ได้สร้างฉัตรทองคำที่ทำด้วยยางรัก ชาติ และปิดทอง เพื่อถวายไว้ยังพระธาตุดอยสุเทพ เมื่อ พ.ศ.๒๓๓๑ ดังนี้

“ในสกราช ๑๑๕๐ ปีสืบต้นนั้น พระเป็นเจ้าทั้ง ๓ พระองค์พี่น้อง มีมโนปสาทลัทธิพร้อมกันสร้างแปลงฉัตรทองอันประจิดริสนา ทารักทางติดคำ กะทำห้อมมีผิวพรรณวิณณวิภูสิตาแล้วทั่วถึงม เถิงวันเดือน ๙ เพง เมงวัน ๕ คี่ได้พร้อมกันต่างฉัตรดมหาชินธาตุเจ้าสุเทพ...”^๑

อนาคตของรักและภูมิปัญญาศิลปกรรมไทย

เนื่องจากยางรักเป็นสินค้าและวัตถุดิบที่สำคัญในการใช้เคลือบผิวหรือประดับตกแต่งสิ่งของเครื่องใช้และศิลปกรรมต่างๆ มาตั้งแต่ในอดีต แต่ในปัจจุบันมีการหันมาใส่ใจรักษาจากธรรมชาติมาใช้ทางเศรษฐกิจ จึงต้องนำเข้ายางรักมาจากต่างประเทศ เช่น พม่า และเวียดนาม ในราคาที่สูงและควบคุมคุณภาพไม่ได้ ทำให้ภูมิปัญญาในการใช้ยางรักเริ่มเลือนหายไป ตลอดจนค่านิยมในการใช้สีหรือเทคนิคการประดับตกแต่งได้เปลี่ยนไป ทำให้บทบาทและหน้าที่ของยางรักเริ่มหายไป

สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงมีพระราชดำริ และมีความห่วงใยว่าภูมิปัญญางานช่างรักของไทยจะสูญสิ้นไป จึงพระราชทานแนวทางในการจัดการด้านอนุรักษ์ภูมิปัญญาสาขานี้ ทั้งทางศิลปหัตถกรรม การ เจาะเก็บยางรักซึ่งเป็นวัตถุดิบสำคัญให้พอเพียงกับการใช้งานภายในประเทศ และการพัฒนาต้นพันธุ์ดีของต้นรักให้ได้ผลผลิตสูง มีปริมาณน้ำยางมาก คุณภาพดี เพื่อทำเป็นสินค้าส่งออก และส่งเสริมพัฒนาผลิตภัณฑ์หัตถกรรมเครื่องรัก เพื่อการส่งออก จำหน่ายยังต่างประเทศเพื่อเพิ่มรายได้แก่ชุมชนและประเทศชาติ เมื่อวันที่ ๒๙ มิถุนายน พ.ศ.๒๕๕๓ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ ทรงเป็นองค์ประธานในการประชุมวิชาการ นานาชาติของพรรณรักครั้งแรกในประเทศไทย ในหัวข้อ ศึกษาอนุรักษ์เพื่ออนุรักษ์ภูมิปัญญาไทย อันเนื่องมาจาก พระราชดำริ “Study of Oriental Lacquer Initiated by H.R.H. Princess Maha Chakri Sirindhorn for Revitalization of Thai Wisdom” โดยกรมศิลปากร กรมป่าไม้ และกรมส่งเสริมอุตสาหกรรม ณ ห้องประชุมโรงแรมอิมพีเรียลควีนส์ปาร์ก นับเป็นสายพระเนตรอันยาวไกลของสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ ที่จะช่วยให้งานศิลป์ และภูมิปัญญาที่เกี่ยวข้องกับยางรัก อันทรงคุณค่าของไทยให้คงอยู่ และสืบทอดต่อไป^๒

^๑ คณะอนุกรรมการตรวจชำระตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่. ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ ฉบับเชียงใหม่ ๗๐๐ ปี. เชียงใหม่ : ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดเชียงใหม่ สถาบันราชภัฏเชียงใหม่, ๒๕๓๙. น.๑๒๖.

^๒ วิชาญ เอียดทอง. การอนุรักษ์และพัฒนาพันธุ์ของพรรณไม้ให้ยางรักในประเทศไทย.

http://www.conference.forest.ku.ac.th/iDocument/edit_20150407_140737.pdf